

М. С. Синицин

**СПРОБА ЛОКАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ,
ЗГАДАНИХ ДРЕВНІМИ АВТОРАМИ
МІЖ ГИРЛАМИ П. БУГУ І ДНІСТРА**

Відвідавши Північне Причорномор'я (Ольвію), Геродот залишив порівняно з іншими стародавніми авторами найповніший опис Скіфії, тобто території, яка з півночі прилягає до Чорного моря. Вказавши на численні племена та локалізувавши їх в міру своїх можливостей, він називає тільки два конкретні пункти: м. Борисфенітів (Ольвію) і поселення Тіритів. Місто Борисфенітів і поселення Тіритів він цілком вірно локалізував: перше на західному березі Бузького лиману, а друге на західному березі Дністровського лиману. Але древні Ольвія і Тіра, відмічені Геродотом з точно встановленим місцеположенням, в даному випадку нас не цікавлять. Нас цікавлять поселення, названі іншими стародавніми авторами, розташування яких на узбережжі Чорного моря між гирлами П. Бугу і Дністра до цього часу є спірним.

Геродот і інші автори досарматських часів на досліджуваній нами території не називають конкретних населених пунктів, крім Ольвії і Тіри, але їх згадують грецькі і римські письменники, які жили в сарматський час. Античні автори сарматського часу називають Ніконій, Офіусу, гавань Ісіаків, гавань Істріан, Скопелу, Одессос (або Ордессос) і Алектор на території між гирлами Дністра і П. Бугу. Але вказівки античних авторів про розташування згаданих поселень плутані, а інколи суперечливі.

Суперечність у вказівках пізніх античних авторів, неточність орієнтирів затрудняють розміщення на сучасній карті згаданих древніх поселень.

Древній Ніконій згадують Страбон, Птолемей, Безіменний автор Періпла, і нарешті, Стефан Візантійський, який розташовує його при гирлі Дунаю. Страбон розташовує Ніконій на Дністрі¹. Птолемей визначає його на схід від Дністра. Російські вчені, які намагалися локалізувати стародавній Ніконій, розміщують його теж в різних місцях. В. В. Латишев на карті, доданій до «Известий древних писателей о Скифии и Кавказе», розташовує його на східному березі Дністровського лиману, південніше Овідіополя, а Ю. Кулаковський розміщує Ніконій в степах між Дністром і річкою Барабой².

Птолемей відмічає на схід від річки Дністра місто Фіску, яке П. В. Беккер розташовує в гирлі річки Барабой. В. В. Латишев локалізує Фіску на березі Чорного моря. Ю. Кулаковський в названій роботі розміщує Фіску на березі Чорного моря, на схід від Дністровського лиману, приблизно в тому ж місці, де її розташовує і В. В. Латишев. В. І. Гошке-

¹ Strab., VII, 3, 16.

² Ю. Кулаковський, Карта Европейской Сарматии по Птолею, Киев, 1899.

вич локалізує Фіску біля села Затоки (кол. Қараліно-Бугаз), а Ніконій біля с. Роксолани³.

Місце розташування стародавньої Офіуси викликало менше заперечливих думок в російській археологічній літературі, ніж місця розташування Фіски і Ніконія. Кулаковський⁴ розташовує її в полі на схід від Дністра, на південній захід від Ніконія, а В. В. Латишев на своїй карті Офіусу не відмічає.

На схід від Дністровського лиману Арріан і Безіменний автор згадують гавань Ісіаків. Заперечуючи І. О. Стемповському П. В. Беккер відносить це поселення до високого плато, де тепер знаходиться Приморський бульвар м. Одеси. І. О. Стемповський вважає, що гавань Ісіаків розташована в районі Сухого лиману. П. В. Беккер же твердив, що місцевість біля Сухого лиману ніби не зберегла ніяких слідів поселень того часу. Проте твердження П. В. Беккера заперечується наступними дослідженнями.

В. В. Латишев локалізує гавань Ісіаків, а цим самим і населений пункт, в західній частині Одеської затоки, а Ю. Кулаковський на своїй карті цього населеного пункту не відмічає, хоча згадує річку Асіак. Поселення Істріан Безіменний автор Періпла відмічає близько гавані Ісіаків, Арріан же розміщає його на захід від Ольвії. В. В. Латишев розташовує поселення Істріан на своїй карті в східній частині Одеської затоки. Питання про місце розташування населених пунктів, згаданих стародавніми авторами, цікавило, як бачимо, ще Бларамберга, Стемповського, Бруна, Беккера та інших.

Посилаючись на уламки амфор, знайдені під час копання котлованів для закладки фундаментів будинків в центрі м. Одеси (між іншим, при будівництві будинку графа Сен Прі) в бік моря від сучасного будинку оперного театру, І. Бларамберг говорить⁵, що стародавнє поселення було розташоване в районі Приморського бульвару. Він вважає можливим дати цьому поселенню назву гавані Істріан.

П. В. Беккер присвятив стародавнім поселенням на північно-західному березі Чорного моря, які згадані античними авторами, топографічне дослідження. Він розміщує гавань Ісіаків у тому місці, де І. О. Стемповський припускає поселення Істріан. Поселення Істріан П. В. Беккер розмістив у районі Куяльницького лиману, на високому схилі Жевахової гори. При цьому Беккер посилається на античні керамічні фрагменти, знайдені на Жеваховій горі, і на думку І. О. Стемповського, який говорить, що вони не могли бути занесені сюди з інших місць.

Наступні дослідники не додали нічого нового до припущень І. О. Стемповського і П. В. Беккера в питанні місця розташування гавані Істріан. Брун⁶ приєднався до точки зору останнього. Штерн, завдяки знахідкам античних матеріалів на Жеваховій горі, вважав, що тут необхідно шукати сліди стародавнього грецького «складового пункту»⁷. Останньою особою, яка намагалася визначити місце розташування гавані Істріан і гавані Ісіаків, був Пападімітріу⁸. Гавань Істріан, на його думку, слід шукати на правому березі Куяльницького лиману, а гавань Ісіаків близь-

³ П. В. Беккер, *Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена, Одесса*, стор. 59; В. В. Латишев, *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*, карта, В. И. Гошкевич, *Записка (Приложение к протоколу № 679), «Древности», Труды Моск. арх. общества*, т. XXII, вып. I, 1909, стор. 181.

⁴ Ю. Кулаковский, *Карта Европейской Сарматии по Птоломею*, Киев, 1899.

⁵ И. Бларамберг, *Описание древних медальей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе*, и т. п., М., 1828, стор. II-III.

⁶ Ф. К. Брун, *Черноморье*, 1879, Одесса, ч. I, стор. 162.

⁷ ЗООИД, г. XXV, *Протоколы*, стор. 60—61.

⁸ ЗООИД, т. XXIX, *Протоколы*, стор. 25—26.

ко села Чорноморки (кол. Люстдорф). Вказуючи на правий берег Куяльницького лиману, Пападімітріу залишив в стороні Жевахову гору, як місце гаданої гавані Істріан, і звернув увагу на той берег Куяльницького лиману, на якому розташована Лузанівка, відносячи до її території пам'ятку, яка нас цікавить.

В. І. Гошкевич, підтверджуючи свої думки археологічними даними, розміщає стародавнє поселення Скопелу (спостережний пункт), згадане Безіменним автором Періпла, на західному березі Тілігульського лиману⁹.

Стародавній Одессос В. І. Гошкевич на основі археологічних спостережень і вказівок стародавніх авторів розміщає на Березанському лимані.

Наші попередники намагались локалізувати населені пункти, згадані грецькими і римськими письменниками часів пізнього еллінізму і Римської імперії, без достатнього врахування археологічних пам'яток. Це приводило їх інколи до локалізації того чи іншого пункту в місцях, де зовсім відсутні сліди поселень відповідної епохи. Врахувавши з доступною точністю археологічні пам'ятки в полі, літературні дані XIX і XX ст. ст. про археологічні знахідки, виявлені між гирлами П. Бугу і Дністра, та літературну дискусію вчених минулих поколінь, які нас цікавлять, спробуємо визначити місця положення пунктів, згаданих стародавніми авторами. При локалізації окремих пунктів будемо йти шляхом, накресленим Арріаном, тобто, починаючи від гирла Дніпро-Бузького лиману.

Діон Хрисостом згадує в околицях Ольвії місто Алектор. Питання про місце розташування стародавнього Алектора цікавить російську наукову думку ще з першої половини XIX ст. Цим питанням займалися І. М. Муравйов-Апостол, І. П. Бларамберг¹⁰, І. О. Стемпковський¹¹, В. В. Латишев¹², В. І. Гошкевич¹³ і інші дослідники.

Названі вчені визначали розташування Алектора на західному березі Дніпро-Бузького лиману, в районі м. Очакова, або на береговій лінії лиману, між с. Парутіно і м. Очаковом. Серед великої кількості російських вчених, які займалися вивченням розташування Алектора, лише П. О. Бурачков¹⁴, нехтуючи значенням і змістом XXXVI промови Діона Хрисостома, розташовує його на східному березі Дніпро-Бузького лиману.

Наші багаторічні спостереження в полі дозволяють твердити, що між гирлами Дністра і П. Бугу поселення сарматського часу не завжди розташовані на тих місцях, де існували поселення скіфського часу. Часто залишки поселень сарматського часу розташовані поруч з залишками поселень скіфського часу, а інколи в місцях, де поселення скіфської епохи були відсутні. Поселення часів ранніх слов'ян не завжди розташовані на місцях поселень сарматського часу, а здебільшого недалеко від них. Сказане дозволяє стверджувати, що згадані стародавніми авторами населені пункти існували на вказаних ними місцях або тільки за життя самих авторів, або в найближчі часи, що передували їх життю. Це примушує бути надзвичайно обережним в ототожненні археологічних об'єктів інших ча-

⁹ В. І. Гошкевич, Записка, «Древности», Труды Моск. арх. об-ва, т. XXII, вып. I, стор. 182.

¹⁰ И. Бларамберг, вказ. твір, стор. 15.

¹¹ И. А. Стемповский, Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегу Понта Евксинского, СПб., 1826 г., стор. 31.

¹² В. В. Латышев, О государственно-м строе города Ольвии, ЖМНП, 1887, апрель, стор. 186 і др.

¹³ В. І. Гошкевич, вказ. твір, стор. 176—189.

¹⁴ П. О. Бурачков, Общий каталог монет, принадлежащих эллиническим колониям, ч. I, 1884, Одесса, стор. 12.

сів, хоч і близьких до скіфського і сарматського, з населеними пунктами, які згадуються авторами в наступні століття. Дуже необережно було б отожнювати одношарові поселення скіфського часу з поселеннями, які згадуються пізньоелліністичними і римськими авторами. В нашій спробі локалізації будемо пов'язувати на підставі археологічних знахідок конкретні поселення, синхронні або близькі до часу життя тих чи інших письменників, які зберегли назву якого-небудь поселення, враховуючи при цьому і вказівки стародавніх авторів про місце розташування цих поселень.

Діон Хрисостом¹⁵ описує місцевість, як він сам говорить, гуляючи по ольвійській набережній. Він говорить про купівлю солі скіфами, які приїжджають з місць, розташованих на схід від Гіпаніса. Автор уточнює місце розташування згадуваних ним місць. Щодо Алектора, то він не вважає за потрібне уточнювати місце його розташування і це зрозуміло: він вважає, що його слухачі, як і він сам, знайомляться з місцевістю, розглядаючи її із західного берега Гіпаніса (П. Бугу).

В. І. Гошкевич говорить: «Стародавні будівлі в Очаківському городищі розібрані, мабуть, ще в турецькі часи. Поблизу цього місця, на лівому боці від батареиноного мису, сажнів 10 від берега, під водою Уваров бачив великі кам'яні плити і, на його думку, це залишки стародавньої пристані. Влітку 1895 р. водолазами кріпосної роти знайдені тут, під водою, залишки кам'яної стіни. Ці розвалини знаходяться в 200-х сажнях від берега, на глибині 4 аршин, між карантинною пристанню і лоцманською станцією»¹⁶. Думки В. І. Гошкевича і Уварова¹⁷ про місце розташування Алектора на території м. Очакова ніби узгоджуються з висловлюванням Діона Хрисостома, в якому говориться, що «ріки впадають в море біля укріплення Алектора»¹⁸. Адже біля м. Очакова дійсно кінчається лиман і починається море.

Археологічна розвідка в 1949 р. під нашим керівництвом і при безпосередній участі уважно обслідувала берегову лінію Дніпро-Бузького лиману від хут. Петухівки до м. Очакова, в тому числі і місце, де за думкою В. І. Гошкевича знаходився стародавній Алектор. Огляд місцевості показав, що дійсно в місці, вказаному Гошкевичем, існувало в стародавній час поселення, про що свідчать уламки чорнолакового і ліпного глиняного посуду та амфорні уламки. Із очаківського стародавнього некрополя у фондах Одеського Археологічного музею зберігаються декілька стародавніх посудин, знайдених у похованнях, випадково відкритих в процесі господарських робіт. Цей посуд (головним чином, чорнолаковий) може бути датований III ст. до н. е., кількома століттями раніше часу, коли відвідав Ольвію Діон Хрисостом. У російській літературі відомі з м. Очакова і інші знахідки¹⁹.

Кожному, хто займався вивченням археологічних пам'яток скіфського часу на нашому півдні, відомо, що в кінці III і початку II ст. до н. е. поселення, як правило, припиняють своє існування, а потім відновлюються інколи на старих місцях або поряд з поселеннями, що загинули²⁰.

Як вказувалось вище, на території м. Очакова речей, які можна було б віднести до часу відвідин Діоном Хрисостомом Ольвії (кінець I ст. н. е.),

¹⁵ SC, I, 172.

¹⁶ В. И. Гошкевич, Записка, «Древности», Труды Моск. арх. об-ва, т. XXII, вып. I, стор. 184.

¹⁷ А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России, т. I, стор. 145.

¹⁸ SC, I, 173.

¹⁹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, 1951, Киев, стор. 63—64.

²⁰ М. С. Сеницын, Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Ю. Буга, НЗОП, т. IX, 1950, стор. 51—67.

нами і іншими дослідниками не знайдено, що дає підставу гадати, що поселення на Батарейному мисі в м. Очакові припинило своє існування до часу відвідання Ольвії Діоном Хрисостомом. Тут слід відзначити, що поселення на Батарейному мисі в м. Очакові було незначним, про що красномовно свідчить слабкий культурний шар, який зберігся лише в окремих місцях. Слідів укріплення стародавнього часу на території м. Очакова нами не виявлено, і не бачили їх ні Гошкевич, ні Уваров. Припущення Гошкевича про те, що стародавні будівлі були розібрані ще в турецькі часи, нічого не говорить про укріплення, які могли бути складені з каменю, а швидше всього з сирцю, як це спостерігалось на розкопаному Петухівському городищі і на Овідіопольському укріпленні, де стіни були складені з цегли, сирцю або глиняних вальків, а то і з добре утрамбованої глини з двобічним панцирем, зробленим з тесаних плит вапняку, як це спостерігалось на Надлиманському городищі²¹. Очаків, як місце розташування стародавнього Алектора, виключається, хоч це неначе суперечить твердженню Діона Хрисостома, що Алектор знаходиться в 200-х стадіях від Гіпполайового (Станіславського мису)²², тобто в 30—35 кілометрах (грецької стадій може дорівнювати 150—189 м).

Тут для розуміння Діона Хрисостома слід скористуватися загальними відомостями про Дніпро-Бузький лиман і віддалі на ньому між деякими точками, що нас цікавлять. Дніпро-Бузький лиман — це затока північно-західної частини Чорного моря, куди впадають річки Дніпро і Буг. Від моря лиман відділяє Кінбурнська коса, що йде від закраїн Дніпровської дельти на захід протягом в 60 км. Приблизно проти середини північного берега Кінбурнської коси впадає в лиман річка Буг. Довжина лиману трохи більш за 60 км. Від Станіславського (Гіпполайового мису до м. Очакова віддаль по прямій дорівнює приблизно 40—45 км, а від того ж мису до х. Петухівки по прямій віддаль приблизно дорівнює 30—35 км. Таким чином, свідчення Діона Хрисостома про місце розташування Алектора в 200 стадіях від Гіпполайового (Станіславського) мису вказує на розміщення його не біля м. Очакова, а саме в р-ні х. Петухівки, де й провадились в 1940, 1949 і 1950 рр. розкопки городища з могутніми укріпленнями, які відносяться до часу, коли Діон Хрисостом відвідав м. Ольвію²³.

Уваров²⁴ знав про існування городища, називаючи його городищем біля Дмитріївки (х. Петухівка в той час, очевидно, не існував, а городище знаходилося кілометрах в 2-х на схід-північний схід від с. Дмитріївки), вважає його форпостом Ольвії, висунутим у степ. З цим важко погодитись: укріплення висунуто надто далеко і ніяких ланок, що зв'язували б його з Ольвією, немає. Ізольованість укріплення і відірваність від основного центру Ольвії робить його висунення безглуздим у воєнному відношенні. Сусіди, які нападали на Ольвію, яких Діон Хрисостом називає то скіфами, то сарматами, мали свої центри близько від Ольвії. Місцевий житель Каллістрат заявив Діону Хрисостому, що «вчора опівдні скіфи зробили наскок і деяких вартових, які не встигли втекти, вбили, інших, можливо, взяли в полон: ми ще не маємо точних відомостей у зв'язку з тим, що втікачі забігли дуже далеко, кинувшись тікати не в напрямку

²¹ М. С. Синицын, Следы древних поселений скифо-сарматской эпохи между устьями Днестра и Ю. Буга, НЗОП, т. IX, 1950, стор. 51—57; Его же, Разведки археологических памятников на побережье Днестровского лимана. Доклад на организационном собрании Одесского археологического общества, 1959.

²² М. С. Синицын, Городище у х. Петуховки, Очаковского р-на, по раскопкам: 1940, 1949 и 1950, ВДИ, № 2, 1952, стор. 243—250.

²³ Там же, стор. 243.

²⁴ А. С. Уваров, Исследования о древностях Южной России, т. I, стор. 4.

міста»²⁵. Цю заяву Каллістрат зробив перед промовою Діона Хрисостома. На початку цієї ж промови один із старіших аборигенів попросив оратора відкласти промову «назавтра, якщо тільки сусіди завтра залишать нас в спокої і не треба буде возитися з ними»²⁶. З наведеного ясно, що ці неспокійні сусіди знаходяться дуже близько, що їх опорний пункт десь поруч з Ольвією, що півдня цілком достатньо для ліквідації згаданого інциденту.

Діон Хрисостом розповідає про те, що могутність Ольвії не відповідає її славі, що місто прибудоване лише невеликою частиною до старої міської лінії²⁷. Кожний, хто бував в Ольвії, добре пам'ятає залишок кріпосної стіни, складеної з випадкового каменю (необроблені плити, уламки колон і т. д.), покладеного на поверхню часу будівництва. Ці стіни часів Діона Хрисостома справляють жалюгідне враження порівняно з більш старовинними, покинутими стінами, які знаходяться далеко від нової міської лінії. Жителі Ольвії, збудувавши в межах старих міських кріпосних стін нові, які дорівнювали по довжині лише частині старих, скоротили лінію фронту. У них не було сил захищати старі великі укріплення, а тому не могло бути й мови про висунення нових форпостів (розпорошення сил) на 18—20 км, як про це думав Уваров.

Вищесказане, а також відсутність інших городищ цього часу на відстані за 30—35 км від Станіславського мису, на західному березі Дніпро-Бузького лиману, дозволяє припустити, що городище біля х. Петухівки є залишком стародавнього Алектора.

Стародавній Одессос (у Птолемея²⁸ Ордессос, у Плінія²⁹ пристань Ордессос, у Безіменного автора³⁰ Одессос, у Арріана³¹ Одессос) локалізується В. І. Гошкевичем на Березанському лимані і пов'язується ним з городищем, яке розташоване біля с. Осетрівки, на мисі, при розгалуженні Сосицького лиману і Березанського. В. І. Гошкевич, локалізуючи тут стародавній Одессос, не звернув уваги на те, що жоден із стародавніх авторів не говорить про нього як про фортецю, а тільки як про пристань і населений пункт.

Зараз Березанський лиман у нижній своїй частині суднохідний, а тому городище, відзначене В. І. Гошкевичем на мисі, можна визнати за стародавню пристань Одессос. Для визначення місця розташування стародавнього Одессоса скористуємося в деякій мірі міркуванням В. І. Гошкевича: «Безіменний упорядник Періпла Евксінського Понта, наводячи віддалі, пояснює, що 60 стадіїв складають 8 римських миль, а 80 стадіїв—10. Отже, Арріан вимірює віддаль такими стадіями, що 7,5 стадію складають римську милю. Остання становить певну величину: 1478,7 м. Виходить, що стадій Арріана дорівнює 197,2 м, або 92,4 сажня.

Це і є так званий стадій персидський, а 30 таких стадіїв дорівнюють парасангу. Необхідно вказати, що Арріан вимірює віддаль не одиницями стадіїв, а десятками; отже помилку він сам заключає в межах ± 5 стадіїв $\pm \pm 462$ сажні $\pm 0,9$ верств. З цією необхідною поправкою знаходимо, що віддалі від гирла Дніпра, яким звичайно вважався Очаківський мис, до «маленького пустинного і безіменного острова» становить 10,2—12 верств.

Ідучи за вигином материка від Очаківського мису, на віддалі 11,5

²⁵ SC, I, 171—177.

²⁶ SC, I, 176.

²⁷ SC, I, 172.

²⁸ SC, I, 232.

²⁹ SC, II, 172.

³⁰ SC, I, 285.

³¹ SC, I, 225.

верстви, а по прямій лінії на 10,2 верстви, приходимо до відомого в археології о. Березані. Звідси у віддалі між 13,9 і 15,7 верстви повинні знаходитись залишки Одессоса.

Чотири прибережні місцевості відповідають цим віддалям. Одна знаходиться на лівому березі занесеного піском гирла Тілігульського лиману, між хутором Морський Карабаш і с. Коблево; друга — на лівому березі Сосицько-Березанського лиману, де тепер с. Осетрівка (Олександро-Дар) і вище до села Холодного; третя — на виступі правого берега того ж лиману; четверта — на мисі, який розділяє Сосицький і Березанський лимани»³².

Цей же автор локалізує другий населений пункт: «В 160 стадіях від Одеси, за словами Безіменного упорядника Періпла, а по-нашому на віддалі від 26,6 до 30,5 верстви були поселення, яке не мало власного імені, а називалось загальною *σκοπελοι*. Цей пункт якраз відповідає тим залишкам житла, які давно відомі, в яких більшість попередніх дослідників бажали, наперекір природі бачити залишки порту Одесса. Не *ορμος*, а всього тільки *σκοπελοι* спостережні пункти на високому березі»³³.

Деякі лимани, як Березанський, і зараз з'єднуються з морем, інші ж лимани (Хаджибейський, Куяльницький) на очах історії відділились «пересипами» від моря. Очевидно, Тілігуло-Березанський лиман у скіфсько-сарматський час був з'єднаний з морем³⁴.

Неодноразовий огляд пам'яток, які знаходяться на території с. Коблево, де виявлено поселення скіфського часу, значні поселення сарматського і ранньослов'янського часу, дозволяють зробити деякі, хоча б загальні висновки. Керамічні знахідки, виявлені нами в с. Коблево, відносяться до різних часів, в тому числі і до часу життя Безіменного автора. В. І. Гошкевич припускає, що в цьому місці був військово-спостережний пункт, з чим погодитися важко. Високий берег лиману, на якому знаходилось це поселення, дає широкий огляд горизонту в західному напрямку не тільки на лиман, але і на плато, яке простягається за лиман. Звідси добре видно місцевість на північ і на південь, але на схід від стародавнього поселення починається, хоч і незначний підйом, який дуже звужує огляд східного горизонту, що дає можливість ворогові непомітно підійти майже впритул до населеного пункту з східного боку. Уважне вивчення рельєфу місцевості, на якій розташоване поселення, не дає ніяких підстав гадати про існування тут будь-яких оборонних споруд. Не бачили тут слідів оборонних споруджень В. І. Гошкевич, С. Пападімітріу, Н. Мурзакевич. Сама назва «військові спостережні пости» уже підказує думку про можливість існування на цьому місці укріплень. Згадка стародавнім автором про наявність спостережних постів свідчить про тривалість їх існування, а це в свою чергу говорить про наявність укріплень.

Ще академік Г. Келер³⁵, а потім В. В. Латишев розміщують древній Одессос на березі Тілігуло-Березанського лиману, а В. І. Гошкевич, як говорилося вище, схильний бачити на цьому місці стародавню Скопелу.

Арріан, який жив в II ст. н. е., подорожував по Чорному морю і подав звіт імператору Адріану про важливі пункти на Чорному морі, але він не згадує про Скопелу. Це дає право гадати, що спостережний пункт Скопела існувала пізніше. Не згадує цього пункту і Птолемей. Арріан,

³² В. И. Гошкевич, Где был древний Одесс, ЗООИД, т. XXXII, 1915, стор. 445—446.

³³ Там же, стор. 449.

³⁴ С. Д. Пападимитриу, Местоположение древней Одессы, ЗООИД, т. XXX, 1912, стор. 393.

³⁵ Н. Е. Kohler, Mémoires sur les îles et la course consacrées à Achille, Mémoires de l'Académie Imperiale de S. Petersburg, t. X, p. 661—662.

будучи легатом імператора в Каппадокії, тобто працівником державного апарату, безумовно, не міг би проминути згадану воєнну точку, а між тим він згадує лише стоянку кораблів: «Від Борисфена 60 стадіїв до невеликого незаселеного і безіменного острова, а звідси 80 до Одеса, в Одесі стоянка для кораблів»³⁶.

В. І. Гошкевич³⁷ у своїй роботі «Де був древній Одес», цілком справедливо на основі віддалей, вказаних Арріаном, допускає за можливе, що Одессос знаходився на східному березі Тілігульського лиману, недалеко від сучасного с. Коблево. Але він зовсім необгрунтовано, як уже говорилося вище, локалізує тут стародавню Скопелу, яку слід шукати в тих місцях, де наявні сліди укріплень. Не цілком точно співпадання віддалей, вказаних Арріаном між стародавнім Одессосом, о. Березанню і с. Коблево, вирішального значення мати не може, як про це говорить і сам В. І. Гошкевич. Все вищезазначене дозволяє нам локалізувати стародавній Одессос на території с. Коблево (на Тілігуло-Березанському лимані), де існувало неукріплене поселення як у скіфський, сарматський, так і в ранньослов'янські часи.

Виходячи із вищесказаного, Скопелу (спостережні пункти) слід з цілковитою ймовірністю локалізувати в місцевості зі слідами укріплень, що існували в сарматський і ранньослов'янський часи. В близьких місцях до Березані (маленького безіменного острова) нам відомі три стародавні поселення зі слідами укріплень. На Березанському лимані, на мисі (с. Осетрівка) В. І. Гошкевич відмітив наявність стародавнього укріпленого поселення. Описуючи знахідки, виявлені ним на цьому укріпленні, він говорить про них в надзвичайно загальних рисах. На жаль, нам особисто не пощастило оглянути городище, розташоване біля с. Осетрівка. Окремі речі, переважно керамічні уламки, які доставлені в Одеський археологічний музей, слід віднести до сарматського часу і, можливо, до ранньослов'янського, тобто до часу існування Скопели.

Е. О. Симонович³⁸ на берегах Тілігульського лиману відмітив два городища. Перше, площа якого біля 10200 кв. м, неправильної форми, розташоване на високому і стрімкому західному березі лиману, метрів за 400 від морського берега, приблизно в 2,5 км південніше с. Кошари (Кошарське городище). Автор на основі керамічних знахідок твердить, що городище існувало в IV—II ст. ст. до н. е., хоч відзначає знахідки на городищі керамічних уламків (двоствольні ручки амфор), які слід віднести до II—I ст. ст. до н. е. Друге городище Е. О. Симонович відмічає на східному березі Тілігульського лиману біля с. Тишківки (Тишківське городище), розташоване на високому розі мису, який виступає в море. Це маленьке городище круглої форми (діаметр 30—40 м) на підставі керамічних знахідок автор вважає синхронним Кошарському³⁹. Час існування зазначених городищ не дозволяє їх ототожнити з Скопелою, яка існувала в більш пізніші часи. Висловлене дає право з значною очевидністю шукати Скопелу в тому місці, де В. І. Гошкевич припускав древній Одессос—біля с. Осетрівки, хоча це нібито і суперечить Безіменному автору.

Можливо, що Пападімітріу має рацію, коли говорить: «Щодо назви міста, то немає сумніву, що правильну назву нам подають Птолемей та джерело, яким користується Пліній. *Ορδίζεος* називалась праматір'ю нашого міста, *Οδίζεος* — назва іншого міста також Мілетського на березі Чорного моря, але не в наших краях, а на території теперішньої

³⁶ SC, I, 225.

³⁷ В. И. Гошкевич, Где был древний Одесс, ЗООИД., т. XXXII, стор. 445—449.

³⁸ Э. А. Симонович, О древней Одессе, ВДИ, 1954, № 4, стор. 147—150.

³⁹ Там же, стор. 149

Болгарії (біля міста Варни). Однак часом і наше сусіднє місто називається *Οδύσσα* і важко пояснити, чи це просто помилка вчених (переписувачів), чи дійсно, згодом, місто одержало таку назву. Якщо вірна остання думка, то виявиться, що і назва нашого міста — результат непорозуміння»⁴⁰.

В. І. Гошкевич, виходячи з вказівок Безіменного автора, на основі недостатньо обгрунтованої локалізації Одессоса на Березанському лимані за допомогою простої арифметичної комбінації даних, запозичених у того ж автора, розміщує гавань Істріан на східному березі Григор'ївського лиману біля с. Беляри. З локалізацією гавані Істріан в цьому місці ніяк не можна погодитися. Нам довелося двічі обстежити берегову лінію Григор'ївського лиману, і на південь від Беляр виявлено поселення киммерійського часу, але слідів поселення сарматського часу тут не знайдено.

Більш багатим в археологічному відношенні виявився західний (лівий) берег Григор'ївського лиману. Тут нами виявлено три стародавні поселення, але ці поселення, як за часом існування, так і за розміром не можна ототожнювати з гаванню Істріан.

Ранньослов'янське поселення, розташоване на території колгоспної садиби с. Григор'ївки (біля першої криниці), існувало недовго і за розміром було незначним. Важко припустити, що це поселення було відмічено стародавніми авторами, і до того ж деякі з них жили до появи цього поселення. Порівняно велике поселення, відмічене нами в цьому боці Григор'ївського лиману біля другої криниці в с. Григор'ївці, існувало в більш ранній час. Поселення біля с. Булдинки відноситься, як і перше з цих трьох поселень, до більш пізнього часу. А тому немає ніяких підстав локалізувати гавань Істріан на західному березі Григор'ївського лиману.

Посилаючись на уламки амфор, які знайдені при копанні котлованів для закладки фундаментів будівель у центрі м. Одеси, в бік моря від сучасного будинку оперного театру, Бларамберг⁴¹ говорить, що в районі Приморського бульвару було розташоване стародавнє поселення. Він вважає за можливе дати цьому поселенню ім'я гавані Істріан. З твердженням Бларамберга про розташування в даному місці гавані Істріан погодитись не можна, бо знахідки, відмічені І. Стемковським, та наші спостереження дають підставу думати, що поселення, яке існувало тут, може бути віднесено тільки до скіфського часу. Жодної речі, яку можна було б віднести до сарматського часу — часу існування гавані Істріан — у цих місцях нам бачити не довелося.

І. О. Стемковський⁴², зафіксувавши знайдені керамічні матеріали як грецького вироблення, так і місцевого, явно скіфського часу, вважає за можливе, подібно Бларамбергу, локалізувати гавань Істріан на території м. Одеси, в районі Приморського бульвару. Беручи до уваги вищевисловлене, з цією думкою І. О. Стемковського погодитись неможливо.

П. В. Беккер⁴³ в топографічному дослідженні стародавніх поселень на північно-західному березі Чорного моря, згадуваних античними авторами, розміщує гавань Істріан на високому плато Жевахової гори. Він підкріплює свої думки фрагментами античного керамічного посуду, які він там знайшов.

⁴⁰ С. Д. Пападимитриу, Местоположение древней Одессы, ЗООИД, т. XXX, 1912, стор. 390.

⁴¹ И. Бларамберг, вказ. твір, стор. II—III.

⁴² И. А. Стемковский, Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 году остатков древностей в Одессе, 1826, СПб.

⁴³ П. В. Беккер, Берег Понта Эвксинского от Истра до Борисфена, ЗООИД, том. III, стор. 202—205.

Ф. К. Брун⁴⁴ приєднався до точки зору П. В. Беккера, а Е. Р. Штерн до думки П. В. Беккера і Ф. К. Бруна, беручи до уваги новий археологічний матеріал⁴⁵. Останнім, хто намагався локалізувати гавань Істріан, був Пападімітріу⁴⁶. На його думку, гавань Істріан слід шукати на правому березі (від моря) Куяльницького лиману. Вказуючи на правий берег Куяльницького лиману, Пападімітріу не брав до уваги Жевахову гору, як місце гаданої гавані Істріан, і звернув увагу на той берег Куяльницького лиману, де знаходились стародавні Лузанівське і Кисьолівське поселення. Але ми не знаємо, чи були відомі йому археологічні знахідки із Лузанівки і с. Кисьолово і чим підкріплював дослідник свої думки, локалізуючи гавань Істріан на території сучасної Лузанівки.

Археологічною розвідкою за останні роки зафіксовано велику кількість поселень сарматської епохи на території, що прилягає до Одеської затоки. Найбільші поселення сарматської епохи нами відмічені на Жеваховій горі і в Кисьолово біля гирла струмка, який протікає по Балківській вулиці м. Одеси, і на Кривій Балці. Кривобалківське поселення сарматської епохи, порівняно віддалене від морського берега, не може бути місцем стародавньої гавані Істріан. Тут слід перш за все пам'ятати, що порівняно в недалекому минулому Хаджибейський і Куяльницький лимани з'єднувались з Чорним морем, про що переконливо свідчить хоча б знахідка середньовічного якоря в Хаджибейському лимані⁴⁷. Виходячи з цього, можна гадати, що поселення на Жеваховій горі, в Кисьолово, в Лузанівці та Крижанівці були відділені водними просторами гирл Хаджибейського і Куяльницького лиманів від стародавніх поселень, які знаходились на Кривій Балці і біля гирла струмка, що протікає по Балківській вулиці м. Одеси. Декілька поселень сарматської епохи на схід від Хаджибейського і Куяльницького лиманів дають нам право гадати, що в цих місцях слід шукати гавань-поселення Істріан. На Жеваховій горі нами виявлено міцний культурний шар скіфської епохи, сліди поселення сарматського і ранньослов'янського часу. Наявність слідів поселення сарматського часу на Жеваховій горі примушує відмовитися від розшуків гавані Істріан на цьому місці і звернути увагу на Кисьолівське і Лузанівське поселення, а також і на поселення в Крижанівці. Більшість сучасних рибалок на ніч залишають свої шаланди на березі між Лузанівкою і Крижанівкою (трохи на схід від Лузанівки і на південь від Крижанівки). Берег на схід від Крижанівки біля поселення, згаданого нами, що знаходиться на високому мисі, стрімкий і дно моря тут кам'янисте, що не дозволяє причалювати в цьому місці шаландам сучасних рибалок. А це дає право відмовитися від розшуків гавані Істріан в цьому місці. Таким чином, гавань Істріан слід шукати в районі стародавніх Лузанівського і Кисьолівського поселень.

«Від Борисфена шістдесят стадіїв до невеликого острова, а звідси вісімдесят стадіїв до Одеси, в Одесі стоянка для кораблів. За Одесом знаходиться гавань Істріан, а до неї двісті п'ятдесят стадіїв, далі гавань Ісіаків, до якої п'ятдесят стадіїв»⁴⁸. Наведений уривок з Арріана, найбільш обізнаного з цією територією автора, дає можливість перевірити наше припущення про розташування гавані Істріан, проводячи деякі співставлення віддалей. Від Тілігуло-Березанського лиману (від с. Кobleво), де, на нашу думку, знаходився стародавній Одессос, до околиці Одеси-Лузанівки біля 40 км, а за Арріаном від Одессоса до гавані Істріан 250 ста-

⁴⁴ Ф. К. Брун, Черноморье, ч. I, 1879, Одесса.

⁴⁵ ЗООИД, т. XXV, Протоколы, стор. 60—61.

⁴⁶ ЗООИД, т. XXIX, Протоколы, стор. 25—26.

⁴⁷ ЗООИД, т. XXV, Протоколы, стор. 60—61.

⁴⁸ SC, I, 225.

діїв або 37 км, тобто віддаль, вказана Арріаном, в повній мірі підтверджує наші думки про розташування гавані Істріан в Лузанівці—Кисьолові.

Гавань Ісіаків В. І. Гошкевич намагається знайти біля с. Дофінівки, де нами знайдені сліди незначного поселення з яскраво виявленою керамікою ранньослов'янського часу, поселень інших часів як в с. Дофінівці, так і на Дофінівському лимані не знайдено. Відсутність у Дофінівці і на Дофінівському лимані поселення сарматської епохи, тобто часів життя авторів, які згадували гавань Ісіаків, не дозволяють погодитись з припущенням В. І. Гошкевича.

І. О. Стемпковський⁴⁹ локалізує гавань Ісіаків на берегах Сухого лиману. П. В. Беккер хоче знайти її на Приморському бульварі м. Одеси. Пападімітріу шукає гавань Ісіаків на березі Чорного моря на території с. Чорноморки (кол. Люстдорф). На Сухому лимані нами зафіксовано залишки великого поселення скіфської епохи, тобто в час ще до існування гавані Ісіаків, залишків поселення сарматського часу в цих місцях поки що не виявлено. Відсутність на Сухому лимані поселень сарматської епохи, тобто часів існування гавані Ісіаків, не дозволяє погодитись з припущенням І. О. Стемпковського. Припущення П. В. Беккера про існування гавані Ісіаків в районі Приморського бульвару м. Одеси відпадає, тому що в цій частині відсутні сліди поселення сарматської епохи. Великий інтерес викликають припущення Пападімітріу, який розміщує гавань Ісіаків в с. Чорноморці, де нами виявлено два поселення скіфської і сарматської епох. Велике поселення скіфської епохи існувало досить довго, значне за розміром поселення сарматського часу, що існувало недовго і розташоване на території колгоспного саду, надзвичайно віддалене від морського берега (метрів на 300), який в цьому місці обривистий, так що про причал тут не може бути й мови. Зазначене не дозволяє погодитись з припущенням Пападімітріу.

Ми не знаємо, чи були відомі В. В. Латишеву численні поселення скіфської і сарматської епохи, які розташовані на території сучасної Одеси і її найближчих околиць. Але В. В. Латишев на своїй карті, прикладеній до «Известий древних писателей о Скифии и Кавказе», розміщує гавані Істріан і Ісіаків на березі Одеської затоки, у східній частині — Істріан, а в західній — Ісіаків. Територія, яка прилягає до Одеської затоки, як і береги струмка, що протікає через Одесу по Балківській вулиці, була надзвичайно густо заселена як у скіфській і сарматській часи, так і в ранньослов'янський час. Серед поселень на цій території зустрічаються й порівняно великі поселення. І, найімовірніше, гавань Істріан знаходилась на території сучасної Лузанівки, а гавань Ісіаків — на території сучасного м. Одеси, біля гирла струмка, що протікає по Балківській вулиці, по Пересипу і впадає в Одеську затоку (див. карту). Пересип, як визнано, утворився зовсім недавно, і поселення скіфської і сарматської епохи в гирлі названого струмка знаходилось на морському березі⁵⁰. Наші припущення про розташування гавані Ісіаків біля гирла струмка, який протікає по Балківській вулиці м. Одеси, підтверджується вказівками Арріана, який говорить, що гавань Ісіаків знаходилась в п'ятидесяти стадіях від гавані Істріан, тобто приблизно 8—10 км, що відповідає віддалі

⁴⁹ И. А. Стемпковский, Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. остатков древностей в Одессе, 1826, СПб.

⁵⁰ М. Кренденковский, Исследования Бугского и других лиманов, Труды Харьковского об-ва. испытателей природы, 1884; Н. Соколов, О происхождении лиманов южной России, «Труды геологического комитета», т. X, № 4, 1895; С. Д. Пападимитриу, Местоположение древней Одессы, ЗООИД, т. XXX, 1912, стор. 393.

від Лузанівки до гирла названого струмка, на якому нами локалізується гавань Ісіаків.

В. В. Латишев на своїй карті, доданій до «Известий древних писателей о Скифии и Кавказе», розміщує древній Ніконій на східному березі Дністровського лиману, на південь від Овідіополя, а Фіску на березі Чорного моря, трохи на схід від Дністровського лиману. Ю. Кулаковський⁵¹ локалізує Офіусу трохи на схід від Дністра, а Ніконій — на північний схід від Офіуси, Фіску ж він розміщує на березі Чорного моря, приблизно в тому місці, де її розміщує і В. В. Латишев. Локалізацію Ніконія на берегах річки Барабой Ю. Кулаковський археологічними пам'ятками не обгрунтовує, та це й неможливо, бо на середній і верхній течії Барабою значних поселень сарматської епохи не виявлено. З локалізацією В. В. Латишевим Ніконія трохи на південь від Овідіополя погодитись не можна, тому що між Овідіополем і городищем в с. Роксолани крупних пам'яток сарматської епохи нами не виявлено. З локалізацією В. В. Латишевим і Ю. Кулаковським Фіски на городищі біля Бугаза в деякій мірі можна погодитись, хоч ця локалізація не погоджена з вказівками Безіменного автора.

Древній географ Страбон говорить про Ніконій як про місто, що розташоване на правому боці Дністра, а Офіусу розміщає на лівому березі цієї ж річки. Відмічаючи розташування, він вказує, що вони знаходяться в 140 стадіях (25 км) від гирла Дністра, біля якого йому відомі селище Гермонакса і башта Неоптолема. Посилаючись на повідомлення мешканців узбережжя, Страбон говорить ще про одне місто, не вказуючи його назви, яке лежало від Ніконія і Офіуси на північ в 120 стадіях, або в 260 стадіях (48 км) від гирла Дністра⁵².

Набагато відмінні відомості про міста і селища розташовані на Дністровському лимані зберіг Птолемей. Поблизу гирла він згадує, на східному березі Фіску (56°40'—47°40') і селище Гермонаксу (56°15'—47°30'). На західному боці Дністра, гирло якого він визначає (56°20'—47°40'), Птолемей відоме місто Тіра (56°—47°40'), Офіуса (56°—48°) і Ніконій (56°20'—48°10')⁵³. З наведеної довідки видно, що цей автор вважає, що Фіска і Тіра знаходились на протилежних берегах Дністра, а Офіуса і Ніконій на довжині гирла на північ від Тіри.

Безіменний автор, або як ще він зветься Псевдоарріан, що жив мабуть в V ст. н. е., в Придністров'ї знає тільки один Ніконій, який він вказує на схід від Дністра в 30 стадіях (5 км) і других населених пунктів в цих місцях він не згадує⁵⁴. Стефан Візантійський, що жив мабуть в VI ст. н. е., знає на Дністрі тільки Тіру, а Ніконій він розміщує аж біля гирла Дунаю⁵⁵. Безіменний автор, а тим більше Стефан Візантійський жили в ті часи, коли населені пункти, згадані Страбоном і Птолемеем, уже не існували і в основному були забуті, а тому на їх вказівки не слід звертати уваги. В центрі нашої уваги повинні стати відомості, які нам зберегли Страбон і Птолемей. Згадані цими авторами населені пункти слід зіставити з значними археологічними знахідками, зафіксованими на узбережжі Дністровського лиману, розташованими приблизно в тих місцях, на які вказують Страбон і Птолемей.

Археологічні пам'ятки узбережжя Дністровського лиману в літературі висвітлені незадовільно. Широкому колу археологів добре відома стародавня Тіра, що в сучасній літературі пов'язується з територією Біл-

⁵¹ Ю. Кулаковський, Карта Европейской Сарматии по Птолемеею, Киев, 1899,

⁵² Strab., VII, 3, 16.

⁵³ SC, I, 236.

⁵⁴ SC, I, 285.

⁵⁵ SC, I, 263.

города-Дністровського. Другі пам'ятки такі, як городища біля сс. Затока і Роксолани та міста Овідіополь відомі, тільки в якійсь мірі, а треті зовсім невідомі в літературі. Сказане настирливо вимагає хоч би короткого опису найкрупніших пам'яток на підставі польових спостережень.

Дністровський лиман — завдовжки в 40—50 км і завширшки в 3—12 км—багатий рибою і з давніх-давен приваблював людей, а тому його береги були досить густо заселеними завжди, а також і в скіфсько-сарматський час.

На східному березі Дністровського гирла, північніше х. Затоки (Караліно-Бугаз) знаходиться городище⁵⁶. від якого ще далі на північ, на дуже пошкодженому обробкою під виноград ґрунті, розвідкою зафіксовані рештки, можливо, некрополю. На схід-південний схід від городища відмічені сліди невеликого синхронного городищу селища. Матеріали, зібрані в цих місцях, відносяться до різних епох, але серед них панівне місце займають матеріали скіфсько-сарматського часу.

На захід від Дністровського гирла, біля виноградарського питомника, на північ від урочища Змійка, (яке І. В. Фабриціус помилково розміщає на східному березі лиману, під Роксоланами), на винограднику знайдено незаперечні сліди селища скіфсько-сарматського часу. Поверхня усяяна великою кількістю уламків амфор та чорнолакового посуду. Тут же трапляються уламки сірого як зробленого на гончарному крузі, так і ліпного посуду. Під час господарських робіт, а особливо під час оранки, часто вивертаються добре обтесані плити вапняку, а інколи і уламки мармуру. Біля цього селища скупчені декілька поселень, на яких в даному випадку спинятись не доцільно.

На східному березі Дністровського лиману, в 5—6 км від сучасного м. Білгород-Дністровський, що розташоване на протилежному, західному, березі, знаходиться Роксоланське городище⁵⁷, де протягом останніх років нами провадилися розкопки. Час і характер побудови укріплень ще з'ясувати не вдалось, але на цьому етапі досліджень можна сказати, що поселення виникло тут в VI ст. до н. е., або на початку V ст. до н. е. і життя в ньому припинилось десь в III—IV ст. ст. н. е. Верхній шар городища повністю зруйнований обробкою ґрунту та вибиранням каменю для господарських потреб в XIX—XX ст. ст., а тому навряд щоб кому-небудь вдалось встановити точно час остаточного припинення життя на городищі. Середні і нижні шари збереглися задовільно і розкопки, хоч незначні поки що за масштабами, дозволяють стверджувати, що найбільш інтенсивним життя було в IV ст. до н. е., коли будинки інколи споруджувались з тесаного каменю (квадрів), вкривались черепицею і будувались з півпідвалами. Серед побутового матеріалу панівне місце посідають предмети грецького виробу. Матеріали місцевого виробництва менш численні, в порівнянні з грецькими і пов'язуються з матеріалами з Дніпра і Дунаю⁵⁸.

На протилежному західному березі Дністровського лиману, навпроти с. Роксолан, розташоване с. Шабо, на території якого значних археологічних пам'яток не зафіксовано. В центрі села в надлиманському обриві ледве помітний культурний шар, в якому трапляються уламки амфор, ліпного сіроглиняного посуду та кісток. В околицях с. Шабо знаходиться тільки декілька між собою незв'язаних курганів.

⁵⁶ І. В. Фабриціус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, Киев, 1951, стор. 11.

⁵⁷ І. В. Фабриціус, вказ. твір, стор. 12.

⁵⁸ М. С. Синицын, Разведки археологических памятников на побережье Днестровского лимана, Доповідь на організаційних зборах Одеського археологічного товариства, 1959.

На східному березі Дністровського лиману, в 25 км від його гирла, в 7—8 км від Білгорода-Дністровського, на території м. Овідіополь, ціла низка археологічних пам'яток⁵⁹. На північній околиці Овідіополя є городище, яке чомусь в літературі пов'язується з турецьким укріпленням, реконструйованим за вказівками О. В. Суворова. Багаторазовий уважний огляд городища, матеріали, зібрані на городищі, дозволяють твердити, що укріплення побудовані були в ранньосарматський час, а потім можливо використовувались турками і були реконструйовані росіянами.

На протилежному західному березі лиману знаходилась, як зараз утвердилась думка в літературі, древня Тіра (м. Білгород-Дністровський). Далі, на північній околиці с. Миколаївки, в частині, яка зветься «коса», на східному березі Дністровського лиману, зафіксовані рештки значного за своїми розмірами селища і некрополю скіфсько-сарматського часу. На протилежному березі, на території ферми радгоспу, північніше села Мологи, знаходиться пошкоджене господарською діяльністю радгоспу селище скіфсько-сарматського часу.

Між сс. Миколаївкою і Надлиманським, по східному берегу лиману, відома низка археологічних пам'яток різних епох, серед яких і дрібні поселення скіфсько-сарматського часу. На протилежному західному березі на цьому відрізку, можливо, недостатньо дослідженому, нам не відомі археологічні пам'ятки.

На східному березі Карагольської затоки Дністровського лиману, на північно-західній околиці с. Надлиманського, добре збереглися рештки городища, що, як показали археологічні розвідки, існувало в IV—III ст.ст. до н. е., зі сходу його прикривали рів і кріпосні мури, зроблені з утрамбованої глини і обкладені панцирем з добре обтесаних плит вапняку. За характером комплексу знахідок та будівельних решток в цьому городищі мешкало корінне населення, до якого міри споріднене за своєю культурою племенам, що жили на Дунаї і в основному на південному Бузі.

На західному березі Дністровського лиману, в його північному кінці, біля с. Південне (кол. Серія), Старокозацького району, зафіксована група поселень скіфсько-сарматського часу. З них за площею і культурним шаром почесне місце посідає поселення, розташоване на північній околиці с. Південного. На площі, обмеженій з одного боку лиманом, з другого — балкою, зустрічається значна кількість уламків глиняного посуду, серед яких переважають уламки амфор та ліпного посуду, хоч трапляється і значна кількість уламків середньовічного череп'я. В зрізах урвищ, в культурному шарі, що досягає місцями 2 м, трапляються плями обпаленої глини, вапнякові плити, кістки, уламки посуду тощо.

На схід від с. Південне, приблизно на відстані 4 км, на високому надлиманському плато, біля яру, площа метрів 200 довжиною й метрів 150 завширшки рясно засіяна уламками амфор, ліпного посуду. В окремих місцях на сучасну денну поверхню виступають плити вапняку, добре укладені в ряд. В окремих випадках трапляються тесані плити (квадри) значних розмірів. Серед амфорних ручок, зібраних на поверхні, були: круглі, овальні, реберчаті, двоствольні і плоскі. Амфорні ручки та уламки керамічного посуду, що трапляються на поверхні, дозволяють стверджувати, що це селище, а можливо й городище (останнє без розкопок стверджувати неможливо), існувало в скіфській і сарматській час.

На північній схід, в метрах 500 від радгоспу Лиманський, Старокозацького району, на високому надлиманському плато нерозорана поверхня усіяна уламками амфор, сіроглиняного посуду, ліпного та зробленого на

⁵⁹ М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра й Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОДПІ, т. X, 1955, стор. 34—35.

гончарному крузі. Це поселення, обмежене берегом лиману та балками, слід віднести до сарматського часу.

Перш ніж перейти до співставлення вказівок античних авторів, головним чином Страбона і Птолемея, про конкретні населені пункти на Дністровському лимані, та в місцевостях, що прилягають до нього зі сходу, з конкретними археологічними пам'ятками скіфсько-сарматського часу, зафіксованими на узбережжі Дністровського лиману, слід згадати деякі вказівки Птолемея. Цей автор знав на схід від Дністра не тільки місто Фіску і селище Гермонаксу, а й місто Гарпіс, яке він вказує на довготі міст Тіри та Офіуси (56°) і південніше Тіри, на широті ($47^\circ 15'$), деь на схід від Дністровського лиману. Тільки що сказане змушує нас для ототожнення міста Гарпіса з певним археологічним пунктом, який би знаходився на морському узбережжі на схід від Дністра, спинитись хоч би в загальних рисах на археологічних пам'ятках цієї місцевості.

На схід від археологічних пам'яток, розташованих біля с. Затоки, що згадувались раніш, до с. Грибівки, пам'ятки скіфсько-сарматського часу не зафіксовані. Біля с. Грибівки, на південь від неї за 1—1,5 км, при впадінні річки Барабой в Чорне море, на правому березі її гирла по розораному полі розсіяні уламки амфор, сіроглиняного ліпного та зробленого на гончарному колі посуду. На цій площі (250 м × 200 м) трапляється обпалене каміння. Керамічні та інші знахідки, зібрані на поверхні, дозволяють припустити, що це поселення існувало в пізньоскіфський та сарматський часи.

На східному і південносхідному краї села Санжійки, на площі, розрізаній розлогою балкою, трапляються уламки амфор, ліпного і зробленого на гончарному крузі посуду. Це поселення скіфсько-сарматського часу, незначних розмірів, зруйноване господарською діяльністю населення с. Санжійки.

Поселення біля с. Грибівки та в с. Санжійка майже не відомі в археологічній літературі, порівнюючи з добре відомими поселеннями часу, що нас цікавить, розташованими на території с. Чорноморки (кол. Люстдорф)⁶⁰. Одне з поселень в Чорноморці, де в 1945—46 рр. були закладені два шурфи, являє для нас інтерес своїм розміром і часом існування. Цікавим є для нас на цім поселенні не тільки те, що воно існувало в часи життя Страбона і Птолемея, що воно значних розмірів, а й те, що на ньому серед знахідок переважають матеріали виробництва корінного населення.

Тяжко уявити, щоб порівнюючи невеликі поселення біля с. Грибівки і в с. Санжійка були відомі Птолемею. Скоріш за все він скористався літературними відомостями про значний населений пункт, розташований на території Чорноморки. Слідів очевидних укріплень на цьому поселенні не помітно, але з двох боків трикутник поселення обмежений балками, а з третього, північного, можливо був вал і рів, зруйнований інтенсивною обробкою ґрунту. Останнє припущення ґрунтується на мало помітних деталях рельєфу. Північна частина поселення закінчується ледве помітною припухлістю поверхні, яка простягається від одної балки до другої. Паралельно припухлості з північного боку проходить мало помітна улоговина. Сказане про це поселення дозволяє шукати стародавній Гарпіс на цьому місці.

Стародавня Гермонакса відома в гирлах Дністра двом античним авторам (Страбону і Птолемею). Страбон описує берегову лінію, просу-

⁶⁰ М. С. Синицин, Карта поселень і городищ між гирлами Дністра й Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОДПІ, т. X, 1955, стор. 40—41.

ваючись від Дунаю до Дніпра і згадує спочатку башту Неоптолема, а потім селище Гермонаксу в гирлах Дністра. Він явно вказує Гермонаксу на лівому, східному березі Дністровського гирла⁶¹. Вказівка Птолемея менш конкретна, але він теж вказує Гермонаксу⁶² приблизно там, де і Страбон. Твердження цих двох авторів про розташування селища Гермонакси, наявність у цьому місці значної групи археологічних пам'яток (на східному березі Дністровського лиману, біля с. Затоки), про які згадувалось раніш, дають можливість думати, що стародавня Гермонакса знаходилась на території с. Затоки та його околиць.

Башту Неоптолема згадує Страбон (мабуть Безіменний автор згадує цей пункт в 120 стадіях (25 км) на захід від Дністра під назвою Неоптолеми), як пункт, що знаходився на західному, правому, березі Дністровського гирла. В цій місцевості, а особливо в урочищі Змійка, та в місцях близьких до нього, нам відома, як згадувалось раніш, група археологічних пам'яток скіфсько-сарматського часу. Вказівка Страбона, наявність значного археологічного пам'ятника в урочищі Змійка дозволяють припустити, що башта знаходилась в цьому місці.

Страбон і Птолемей дозволяють шукати Ніконій на західному березі Дністра, причому Страбон згадує про ріку Тіру, а місто Тіра йому не відоме. Ніконій за Страбоном знаходився в 140 стадіях (25 км) від Дністровського гирла, там приблизно, де знаходилося, як зараз утвердилось в літературі, місто Тіра (Білгород-Дністровський). До цього ж слід згадати, що Ніконій був відомий Безіменному авторові Періпла, який це місто вказує на захід від гавані Ісіаків на 300 стадій (6 км), тобто в районі сс. Грибівки і Санжійки. Але, як говорилось раніш, в цій місцевості крупні археологічні пам'ятки відповідного часу відсутні, а тому тут локалізувати стародавній Ніконій неможливо.

Птолемей вказує місто Ніконій на північ від стародавньої Тіри, а між останньою і Ніконієм він знає ще Офіусу. На північ від Тіри до с. Південне значних археологічних пам'яток не знайдено. Порівняно крупні археологічні пам'ятки нам відомі в північній частині лиману біля с. Південне і радгоспу Лиманського, з якими мабуть і слід пов'язувати Ніконій. Вірогідніше за все ототожнити це місто з городищем біля села Південне.

Деякі автори як Пліній⁶³, Стефан Візантійський⁶⁴ згадують Офіусу як синонім Тіри. Другі ж античні письменники, як Псевдо-Скілак, Страбон, Птолемей⁶⁵ знають з такою назвою окреме місто на Дністрі. При чому Страбон це місто знає на східному березі Дністровського лиману на відстані 25 км, цебто в районі сучасного Овідіополя і Білгорода-Дністровського, а Птолемей це ж місто розташовує на західному березі, північніше Тіри. Незначна відстань між Тірою і Офіусою мабуть зумовила те, що деякі автори вважали їх одним і тим же містом, бо другі знають лише одну Тіру або тільки Офіусу. Поза міською територією м. Білгорода-Дністровського (Тіра), на західному березі відсутні значні археологічні пам'ятки, а тому локалізувати тут Офіусу неможливо. Найближчі від Тіри крупні населені пункти були на територіях м. Овідіополь і с. Роксолани. Овідіопольське городище від м. Б.-Дністровського (Тіри) знаходиться на відстані 7—8 км, а Роксоланське—5—6 км. Овідіопольське городище знаходилося на більшій відстані від древньої Тіри, але його значення певно в стародавні часи, в порівнянні з Роксолан-

⁶¹ Strab., VII, 3, 16.

⁶² SC, I, 236.

⁶³ SC, II, 172.

⁶⁴ SC, I, 267.

⁶⁵ SC, I, 84, 236.

ським городищем, було менш помітним. На Роксоланському городищі життя було більш інтенсивним, про що свідчить порівняно потужний культурний шар (3—4 м). Інтенсивність життя в цьому близькому до Тіри пункті була настільки значною, що про нього знали і далеко за морем. Сказане перед цим дає право думати, що Роксоланське городище є рештками Офіуси.

Стародавню Фіску, яку Птолемей знав як місто на схід від Дністра, недалеко від його гирла, слід шукати на східному березі Дністровського лиману. Розшуки цього міста на узбережжі Чорного моря, в зв'язку з відсутністю на схід, поблизу гирла, відповідного значного археологічного пам'ятника, за виключенням х. Затоки, де ми локалізували Гермонаксу, будуть недоцільними. На східному ж узбережжі є два пункти (Овідіопольське і Надлиманське городище), серед яких і слід шукати Фіску. Незначний економічний центр Фіску, що мабуть існував недовго, згадує тільки Птолемей. Надлиманське городище, удалене від Дністровського гирла на 45—50 км, в місцевості, в якій Страбон чув про місто, але назви його не знав, існувало лише в IV—III ст. до н. е. Городище ж Овідіопольське існувало в сарматські часи, коли жив і Птолемей. Вірогідно вбачати в Овідіопольському городищі стародавню Фіску, а в Надлиманському — город, згаданий Страбоном, який вже в його час був забутий.

Локалізація населених пунктів Дністро-Бузького Причорномор'я зроблена на підставі не тільки вказівок стародавніх авторів, але й ретельного вивчення археологічних пам'яток цієї території. Безперечно, подальше археологічне вивчення краю, а особливо можливі знахідки епіграфічних матеріалів остаточно ствердять наші припущення, або ж відкинуть як невірні.